

1. TERENTIANA : EUNUCHUS 215 - 6, 970

2. GRAECA SUNT... ΣΤΟΝ ΔΟΝΑΤΟ

1. Terentiana : *Eunuchus* 215 - 6, 970

Ὁ J. Marouseau¹ ἐπέστησε τὴν προσοχὴ τῶν μελετητῶν καὶ ἐκδοτῶν στὴ χαρακτηριστικὴ λεπτομέρεια τῆς στιχουργικῆς τεχνικῆς τοῦ Τερεντίου, νὰ τελειώσῃ ἓνα στίχο μετὰ μονοσύλλαβη λέξη (πρόθεση, σύνδεσμο, ἐπιφώνημα), ποῦ νοηματικὰ ἀνήκει συνήθως στὸν ἐπόμενον στίχο καὶ συχνὰ εἰσάγει στὸν διάλογο νέον ὁμιλητῆ. Οἱ ἀντιγραφεῖς ἢ «διορθωτὲς» εἶχαν τὴν τάση νὰ μεταθέτουν στὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπομένου στίχου αὐτὰ τὰ τελικὰ μονοσύλλαβα, ἢ νὰ τὰ παραλείπουν, χωρὶς καμιά ἐπίπτωση στὴ μετρικὴ πληρότητα τοῦ στίχου, ὅταν αὐτὰ συνδέονταν μετὰ τὴν προηγούμενη λέξη μετὰ ἐκθλιψη. Ἔτσι μερικὰ μονοσύλλαβα πιθανὸν νὰ ἐξαφανίστηκαν, χωρὶς νὰ ἀφήσουν κανένα ἴχνος, ἄλλα σώθηκαν σὲ μερικὰ χφφ καὶ σὲ διαφορετικὴ θέση ἢ μορφή. Ἡ ἐποψη τοῦ J. Marouseau, ὅτι πρέπει οἱ ἐκδότες νὰ φροντίζουν νὰ ἀνιχνεύουν στὴ χειρόγραφη παράδοση τὰ τελικὰ μονοσύλλαβα καὶ νὰ τὰ ἀποκαθιστοῦν στὸ κείμενο, εἶναι στὴ βάση τῆς ὀρθῆς. Σὴν τέτοια περίπτωση ἔκρινε τὰ ἐξῆς δεδομένα στὰ χφφ τοῦ *Eunuchus* 216 (ἀρχὴ τοῦ στίχου) : PEvC²p² au memini, C¹ aut mini, ADG memini. Τὸ μονοσύλλαβο αὐτὸ σὲ ἄλλα χειρόγραφα ἐξαφανίστηκε, σὲ ἄλλα βρέθηκε στὴν ἀρχὴ τοῦ στίχου, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ προηγούμενου, καὶ σὲ ἓνα χφ μεταβλήθηκε σὲ aut. Ἔτσι πρότεινε τὴν ἀποκατάσταση τοῦ au στὸ τέλος τοῦ στ. 215, ὅπου εἰσάγεται καὶ ἀλλαγὴ τοῦ ὁμιλητοῦ (Parmeno).

Ἡ πρόταση ὅμως αὐτὴ τοῦ J. Marouseau σκόνταψε στὴν παρατήρησιν τοῦ J. D. Craig², ὅτι τὸ ἐπιφώνημα αὐτὸ χρησιμοποιεῖται μόνον ἀπὸ γυναῖκες

1. *REL* 12, 1934, 50 - 51. Βλ. ἐπίσης A. G. Harkness, «II. The final monosyllable in Latin prose and poetry», *AJPh* 31, 1910, 160 - 166, καὶ τὴν Εἰσαγωγὴ τῆς ἐκδ. τοῦ Τερεντίου τοῦ J. Marouseau (*Les Belles Lettres*, 1947), 58, ὅπου καὶ ἄλλη σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. *CQ* 29, 1935, 41.

και επομένως δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ δεκτό¹. Γι' αὐτὸ ὁ J. Marouseau στὴν ἔκδοσή του διορθώνει τὴν ἀρχικὴ του πρόταση καὶ εἰσάγει στὸ κείμενο τὸ ἐπιφώνημα eu (= εὐ). Ἄλλὰ τὸ eu, πού ἐκφράζει εὐχαρίστηση καὶ ἐπιδοκιμασία, δὲν συμφωνεῖ οὔτε μὲ τὰ συμφραζόμενα οὔτε μὲ τὸν τρόπο πού τὸ χρησιμοποιεῖ ὁ Τερέντιος.

Στὴ σκηνὴ πού ἀρχίζει στὸν στ. 207 ὁ Parmeno, δοῦλος στὸ σπίτι τοῦ νεαροῦ Phaedria ἀκούει, ὅπως φαίνεται σαφῶς στὸ κείμενο, βαρυστημένα καὶ ἀνυπόμονα τὶς φλύαρες καὶ περιττὲς ὁδηγίες τοῦ ἐρωτευμένου νεαροῦ — τὸ *amatorium multiloquium et vaniloquium*, κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Δονάτου². Στὸν στ. 208 ἐκφράζει τὴ δυσφορία του στὴν ἐρώτηση τοῦ Phaedria, ἂν τοῦ ἀρκοῦν οἱ πραγματικὰ περιττὲς ὁδηγίες πού τοῦ ἔδωσε (γιὰ νὰ πάῃ στὸ σπίτι τῆς φιλενάδας του Thais τὰ δῶρα του), μὲ τὸ ἐπιφώνημα ah (μονοσύλλαβο στὸ τέλος τοῦ στίχου μὲ τὸ ὁποῖο ἀλλάζει ὁ ὁμιλητῆς) καὶ τὴ συνέχεια : *rogitare, quasi difficile sit!* Καὶ ὅταν μετὰ τὴν ἐρώτηση τοῦ Parmeno στὸ στ. 213 «*sed numquid aliud imperas ?*», πού ἰσοδυναμεῖ μὲ εὐγενικὸ τρόπο διακοπῆς τῆς συνομιλίας καὶ ἔνδειξη ὅτι προτίθεται νὰ φύγῃ³, ὁ Phaedria συνεχίζει τὶς ὁδηγίες του στὸ ἴδιο ὕφος, εἶναι ἐντελῶς ἐκτὸς τῆς ψυχολογίας τῆς στιγμῆς αὐτῆς τοῦ Parmeno νὰ τοῦ πῆ «μπράβο» (eu) γιὰ τὶς νέες ὁδηγίες, πού ὁ ἴδιος λέει ὅτι τὶς ἔχει στὸ νοῦ του καὶ χωρὶς νὰ τοῦ τὶς πῆ. Ἄλλὰ καὶ τὰ παραδείγματα χρήσεως τοῦ ἐπιφωνήματος eu ἀπὸ τὸν Τερέντιο⁴, δίνουν στοιχεῖο πού δὲν εὐνοεῖ τὴ διόρθωση τοῦ J. Marouseau : σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις τῆς χρήσεώς του τὸ eu συνοδεύεται ἀπὸ τὸ ὄνομα ἢ ἀντωνυμία τοῦ προσώπου στὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται τὸ «μπράβο».

Ἄν τὸ «au» πού διέσωσαν μερικὰ χειρόγραφα εἶναι φθορὰ κάποιου ἄλλου ἐπιφωνήματος, αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸ «ah», ἐπανάληψη δηλαδὴ τοῦ ἴδιου ἐπιφωνήματος, πού χρησιμοποίησε ὁ Parmeno στὸν στ. 208. Αὐτὸ εἶναι καὶ παλαιογραφικὰ πλησιέστερο καὶ στὸ ὕφος πού ἀπαιτοῦν τὰ συμφραζόμενα. Ἡ χαρακτηριστικὴ ματιέρα τῆς στιχογραφικῆς τοῦ Τερεντίου μᾶς ἔχει δώσει ἀρκετὰ παραδείγματα ἐφαρμογῆς τῆς μὲ τὸ ἐπιφώνημα ah (πού ἔχει μιὰ ποικιλία νοηματικῶν ἀποχρώσεων)⁵. Τὸ «ah» βρίσκεται στὸ τέλος τοῦ στίχου καὶ εἰσάγει ἀλλαγὴ ὁμιλητοῦ στὰ

1. Ὁ Δονάτος μᾶς πληροφορεῖ στὸ *Commentum Terenti* (ἔκδ. Wessner) : ad *Andriam* 751 *au interiectio est consternatae mulieris*. Βλ. καὶ ad *Eunuchum* 680 καὶ 899.

2. *Commentum ad Eunuchum* 207 καὶ 216.

3. Εἶναι μιὰ παραλλαγή τῆς ἐκφράσεως *numquid vis aliud ?* » Βλ. *Eun.* 191, 341, 363 καὶ τὸ *Commentum* τοῦ Δονάτου ad v. 341 καὶ 363.

4. *Eun.* 154, *Phormio* 398, 478, 869.

5. Βλ. *Lexicon Terentianum* (P. McGlynn) s. v. ah.

έξῆς χωρία : *Eun.* 208, 381, 1009, *Phormio* 193, 474, 809, *Hecyra* 630, 697, *Adelphoe* 112. "Ὡστε ἡ πιθανότης νὰ ὑπῆρχε αὐτὸ ἀρχικὰ στὸ τέλος τοῦ στ. 215 εἶναι, νομίζω, πολὺ μεγάλη.

Ἄ J. D. Craig¹ ὑπέθεσε ὅτι πιθανὸν νὰ ὑπῆρχε ἀρχικὰ στὸ τέλος τοῦ στ. 215 ὁ σύνδεσμος aut (χωρὶς ἀλλαγὴ προσώπου)² καὶ ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Parmeno διακόπτει ἀπότομα τὸν Phaedria ὅταν ὁ τελευταῖος ἐπρόκειτο νὰ προσθέσῃ κάτι (δηλαδὴ 215 quod poteris ab ea pellito aut —). Ἄφετηρία τῆς προτάσεως τοῦ Craig ἦταν ἡ φράση τοῦ Δονάτου «*properat servus carpere vaniloquim domini*»³, ἀλλὰ ὁ ἴδιος προσθέτει : «*But that is perhaps to read too much into properat*». Πράγματι ὁ Parmeno μπορεῖ νὰ ἀνυπομονῇ νὰ τελειώσῃ ὁ Phaedria τὶς περιττὲς ὀδηγίαις του καὶ νὰ τὸ δείχνῃ, ὅπως εἶδαμε, ἀλλὰ δὲν ταιριάζει νὰ τὸν διακόπτῃ ἀπότομα, καὶ γιὰ τὸ λόγο ὅτι πρῶτησ τοῦ δραματουργοῦ εἶναι νὰ διασκεδάσῃ τοὺς θεατῆς μὲ τὴ φλυαρία καὶ τὸν ἐρωτικὸ οἶστρο τοῦ Phaedria, ἐνῶ παράλληλα ὁ Parmeno ἐνοχλεῖται καὶ ἀντιδρᾷ ἀνάλογα, ὥστε γίνεται κι αὐτὸς διασκεδαστικὸς μὲ τὸν δικό του τρόπο. Ὁ Craig ἀναφέρει ἀπλῶς τὴν περίπτωσιν ἐνὸς «ah» ἢ «at» τοῦ Parmeno στὸ τέλος τοῦ στ. 215, πού σέ μερικὰ χειρῶν γραφὰ ἔχει μετατεθῆ στὴν ἀρχὴ τοῦ στ. 216, χωρὶς νὰ τὴν ἐξετάζῃ.

Ἄ στίχος 970 τοῦ *Eunuchus* εἶναι ὁ τελευταῖος μιᾶς σειρᾶς τροχαϊκῶν ἑπταμέτρων (*septenarii*) πού τὸν λέει ἡ Pythias. "Ὅλοι οἱ κώδικες, ἐκτὸς τοῦ p¹, παραδίδουν τὴ γραφὴ *omnem ordinem* : *ego abeo intro* : *tu isti narra omnem ordinem ut factum siet*. Ἄ p¹ ἔχει τὴ γραφὴ : *omnem rem ordine*.

Ἄ αἰτιατικὴ *omnem ordinem* πού παρουσιάζεται στὰ χφφ ὡς ἀντικείμενο τοῦ ῥήματος *narra*, διορθώθηκε σὲ *omne ordine*, γιὰ λόγους συντακτικῶν (βλ. κριτ. ὑπόμνημα τῆς ἐκδόσεως τοῦ Marouseau καὶ *Lexicon Terentianum* [P. McGlynn] s.v. *ordo*). Αὐτὴ ἡ διόρθωσιν ἔγινε δεκτὴ ἀπὸ ὄλους σχεδὸν τοὺς ἐκδότες.

Ἄ ἀναγκαιότης τῆς διορθώσεως δὲν μπορεῖ, νομίζω, νὰ ἀμφισβητηθῇ. Ἄ σύνταξιν τοῦ *narro* μὲ τὴν αἰτιατικὴν *omnem ordinem* δὲν ἐνισχύεται πραγματικὰ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴν μιᾶς δεύτερης, ἀμφίβολης περιπτώσεως τῆς ἴδιας ἐκφράσεως, στὸ ἀπόσπασμα 283 R³ τοῦ Πακουβίου⁴. Ἄ H. Bréry⁵ ἀναφέρει στὴ διατριβὴν του αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα, ὡς ἓνα παράλληλο χωρίο στὴ σύνταξιν ἐνὸς λεκτικῶν ῥήματος μὲ τὴν ἐκφράσιν *omnem ordinem*. Ἄλλὰ τὸ κείμενο αὐτοῦ τοῦ ἀποσπάσματος ἔχει παραδοθῆ στὰ χφφ μὲ περισσότερες

1. Ἄπου καὶ πιδ πάνω, βλ. σ. 17 σημ. 2.

2. Cf. τὴ γραφὴ τοῦ χφ C¹ aut mini.

3. Βλ. *Commentum* ad loc.

4. Gnate, *ordinem omnem, ut dederit, enoda patri*.

5. H. Bréry, *Syntaxe de la subordination dans Térence*, Paris, 1910, 271.

ἀπὸ μίᾳ φθορῆς στὸ μοναδικὸ τοῦ στίχο. Ὁ Ribbeck τύπωσε στὸ κείμενό του τὴ γραφὴ *omnem ordinem* ἀλλὰ σημειώνει στὸ κριτικὸ τοῦ ὑπόμνημα μιὰ πρόταση διορθώσεώς της¹.

Τὸ σημαντικότερο ἐπιχείρημα κατὰ τῆς συντάξεως αὐτῆς δὲν εἶναι μόνον τὸ ὅτι εἶναι μοναδικές στὰ χφφ αὐτὲς οἱ δύο περιπτώσεις, ἀλλὰ τὸ ὅτι ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ γλώσσα καὶ ἔκφραση τοῦ Τερέντιου. Ὁ Τερέντιος χρησιμοποιοῖ τὴ λέξη *ordo* (μὲ τὴν κύρια σημασίᾳ της) μόνον στὴν ἀφαιρετικὴ, ἐπιρρηματικὰ, τὶς περισσότερες φορές μὲ τὸ ρῆμα *narro* (*enarro*) καὶ μιὰ φορὰ μὲ τὸ *dico*. Ἐκφράζει τότε τὸ ἀντικείμενο τοῦ ρήματος στὴν αἰτιατικὴ μὲ τὸ οὐσιαστικὸ *res* καὶ τὸ ἐπίθετο *omnis*, καὶ μερικές φορές συμπληρώνει τὸ νόημα τῆς φράσεώς του μὲ πλάγια ἐρώτηση. Ἡ φράση *narro* (*enarro*, *dico*) μὲ τὴν ἀφαιρ. *ordine* ὑπάρχει στὸν Τερέντιο πέντε φορές. Στὶς τρεῖς περιπτώσεις ἡ ἔκφραση βρίσκεται πλήρης : *Heauton* 706 *rem narret ordine omnem*, *Adelphoe* 351 *rem enarrabo omnem ordine*, *ib.* 365 *ἐξ. omnem rem enarramus ordine* (καὶ πλάγια ἐρώτηση). Σὲ δύο περιπτώσεις δὲν ὑπάρχει ἀντικείμενο : *Phormio* 580 *dicundumst ordinest* (καὶ πλάγια ἐρώτηση), *Adelphoe* 513 *narrado ordine* (καὶ πλάγια ἐρώτηση). Ὑπάρχουν ἀκόμη δύο ἐνδιαφέρουσες περιπτώσεις : ἡ ἔκφραση χωρὶς τὸν προσδιορισμὸ *ordine*, *Hecyra* 350 *omnem rem narrabit* (καὶ πλάγια ἐρώτηση), καὶ μιὰ παραλλαγή τῆς ἐκφράσεως : *Hecyra* 831 *narro omnia haec*. Μὲ βάση τὴ χρῆση τῆς ἐκφράσεως αὐτῆς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Τερέντιο ἡ γραφὴ τῶν χειρογράφων *omnem ordinem* δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθῇ γνήσια, ὥστε ἡ διόρθωση εἶναι πραγματικὰ ἀναγκαία². Ἡ διόρθωση ὅμως τῶν ἐκδοτῶν σὲ *omne ordine* δὲν ἀνταποκρίνεται, νομίζω, πλήρως στὸν ἐκφραστικὸ τρόπο τοῦ Τερέντιου. Γιὰ τὴν ἀφαιρετικὴν *ordine* δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ λέξη ποὺ ἔγραψε ἐδῶ ὁ Τερέντιος. Τὸ ἐπίθετο ὅμως *omne* στὸν ἐνικό μὲ τὸ ρῆμα *narra* — χωρὶς νὰ προηγεῖται οὐσιαστικὸ ποὺ νὰ ἐννοεῖται — δίνει ἀσαφές νόημα στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ κειμένου καὶ δὲν ὑπάρχει παράδειγμα τέτοιας χρήσεως στὸν Τερέντιο³. Καὶ ἀκόμη εἶναι δύσκολο νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς μιὰ πιθανὴ παλαιογραφικὴ ἐξήγηση τῆς φθορᾶς τοῦ *omne ordine*, ἀν αὐτὸ πράγματι ἔγραψε ὁ Τερέντιος, σὲ *omnem*

1. «*ordine omnem miseriam vel simile suspicatur* Kiessling».

2. Ὁ Πλαῦτος παρουσιάζει ἀνάλογες παραλλαγές : τὴν λέξη *ordo* μόνον στὴν ἀφαιρετικὴ, βχ. ὅμως μὲ τὸ ρῆμα *narro*, ἀλλὰ μὲ ἄλλα ρήματα (*dico*, *memoro*, κτλ.). Συνηθίζει τὴν ἔκφραση *rem* ἢ *res narro*, καὶ δύο φορές χρησιμοποιεῖ τὴ φράση *ordine omnem rem* : *Capt.* 377 καὶ *Men.* 679 βλ. *Lexicon Plautinum* (G. Lodge), s. v. *narro* καὶ *ordo*.

3. Ὑπάρχει μιὰ μοναδικὴ περίπτωση στὸν Πλαῦτο (*Amp.* 599 *ἐξ. ordine omne, uti quidque actum est, dum apud hostis sedimus, edisertavit*), ὅπου ὅμως τὸ *omne* συμπληρώνεται ἀπὸ τὸ *quidque* ποὺ ἀμέσως ἀκολουθεῖ. Εἶναι ἀξιοσημειωτὸ ἀκόμη ὅτι τὸ χφ u δίνει ἐδῶ τὴ γραφὴ : *omnem rem ut*, βλ. *Lexicon Plautinum* (G. Lodge), s. v. *ordo*.

ordinem όταν δὲν ὑπάρχει αἰτιατική στὰ συμφραζόμενα, πὸς θὰ μπορούσε νὰ ἀφομοίωση τὴν ἀφαιρετική, ὅπως π.χ. συνέβη στὸν *Heauton*. 706, ὅπου τὰ χφφ LFE¹ε παραδίδουν ordinem omnem ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ ordine omnem (βλ. κριτικὸ ὑπόμνημα)¹. Ἐκτός ἀν ἡ φθορὰ ὀφείλεται σὲ «διόρθωση» ἐνὸς γραμματικοῦ πὸς δὲν ἤξερε τὴ δουλειὰ του.

Ἡ φθορὰ τοῦ στ. 970 τοῦ *Eunuchus* νομίζω πὸς δὲν εἶναι τόσο ἀπλή, ὅσο ἔχει γενικὰ ὑποτεθῆ. Ἀκόμη ἡ μαρτυρία τοῦ χφ p¹ omnem rem ordine δὲν ἐκτιμήθηκε ὅπως ἔπρεπε. Αὐτὸ τὸ χφ (τοῦ 10ου ἢ 11ου αἰῶνα) δίνει ἀναμφίβολα τὴν ὀρθὴ ἔκφραση τοῦ Τερεντίου στὴν πλήρη της μορφή². Ἀλλὰ ἔτσι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνῃ δεκτὴ στὸ κείμενο, γιατί ὁ στίχος γίνεται ὑπέρμετρος. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἡ γραφὴ πρέπει νὰ ἀπορριφθῆ συνολικὰ καὶ ὅτι δὲν ἔχει διασώσει στοιχεῖα τῆς ἀρχικῆς γραφῆς. Ἡ παρουσία τῆς αἰτιατικῆς (-em) εἶναι, νομίζω, ἀρχική, καθὼς καὶ ἡ ἀφαιρετικὴ ordine. Ἄφου ὅμως δὲν ὑπάρχει χῶρος στὸ στίχο γιὰ τὸν κανονικὸ omnem rem, ὁ Τερέντιος θὰ μπορούσε νὰ εἶχε παραλείψει μόνο τὸ ἐπίθετο omnem, χωρὶς βλάβη τοῦ νοήματος. Καὶ ἀν ὑποτεθῆ ὅτι ὁ Τερέντιος ἔγραφε narra rem ordine, ἡ λέξη omnem εἴτε θὰ μπορούσε εὐκολα νὰ μπῆ στὸ κείμενο ἀπὸ ἓνα γραμματικὸ, πὸς θὰ νόμιζε ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς τὴν παρέλειψε κατὰ λάθος, εἴτε θὰ μπορούσε νὰ προστεθῆ στὸ περιθώριο ἢ μεταξὺ τῶν στίχων ἀπὸ ἓνα γραμματικὸ, πὸς θὰ θυμῶτανε τὴν ἔκφραση στὴν πλήρη της μορφή.

Ὅπωςδήποτε αὐτὸς ὁ στίχος τοῦ *Eunuchus* ἔπαθε φθορὰ πολὺ νωρὶς στὴν ἱστορία τοῦ κειμένου τοῦ Τερεντίου : πρὶν ἀπὸ τὴ χρονολογία τοῦ Bembinus (4ος - 5ος αἰῶνας). Ἡ λέξη omnem γραμμένη μεταξὺ τῶν στίχων μπόρεσε εὐκολα νὰ βγάλῃ ἀπὸ τὸ κείμενο τὴν ἀρχικὴ λέξη rem καὶ νὰ τῆς πάρῃ τὴ θέση, ὅταν τὸ ordine ἔγινε ordinem ἀπὸ ἓνα ἀπρόσεκτο ἀντιγράφεα. Στὸ ἴδιο σημεῖο τοῦ στίχου ὑπάρχει κι ἄλλη φθορὰ : τὸ narra ἔγινε narrato σὲ μερικὰ χφφ (βλ. κριτ. ὑπόμνημα).

Προτείνω λοιπὸν τὴν ἀκόλουθη ἀποκατάσταση τοῦ στίχου³ : 970 ego abeo intro : tu isti narra rem ordine, ut factum siet.

Ἡ Pythias λέει στὸν Parmeno νὰ διηγηθῆ στὸν πατέρα τοῦ Chaerea πὸς ἔχει τὸ γεγονὸς (factum), γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος προηγουμένως (βλ. στ. 954) καὶ τὸ ὁποῖο πιστεύει ὅτι ὀργάνωσε ὁ Parmeno (βλ. στ. 965).

1. Χρησιμοποιοῦ γιὰ τὶς παραπομπὲς καὶ παραθέσεις τὸ κείμενο τῆς ἐκδόσεως τῆς Ὁξφόρδης τῶν Kauer — Lindsay — Skutch.

2. Γιὰ τὸ χφ p (Bibliothèque Nationale, lat. 10304) ὁ W. M. Lindsay λέει ὅτι «had strong claims to our respect». Βλ. *CQ* 19, 1925, 28.

3. Σύμφωνα μὲ τὴν ἐξέταση τοῦ θέματος συμπεραίνω ὅτι καὶ τὸ omnem ordinem τοῦ Ἄπ. 283 R³ τοῦ Πακουβίου πρέπει νὰ διορθωθῆ. Cf. Πλαύτου *Men.* 679 uxor rescivit rem omnem, ut factumst, ordine.

2. Graeca sunt ... στὸν Δονάτο

Στὸ *Commentum Terenti* (ἔκδ. Wessner), ποῦ ἔχει παραδοθῆ μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ Δονάτου, ad *Eunuchum* 899, διαβάζομε τὴν πληροφορία : «au» interiectio est perturbatae mulieris, ut apud Graecos + autay. "Ὅτι τὸ ἐπιφώνημα au χρησιμοποιεῖται ἀπὸ γυναῖκες ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὰ σχόλια ad *Andriam* 751 «au» interiectio est consternatae mulieris, καὶ ad *Eunuchum* 680 «au» interiectio est conturbatae feminae nec constantis sibi. Μόνο στὸ σχόλιο ad *Eunuchum* 899 προστίθεται καὶ μιὰ ἀνάλογη περίπτωση χρήσεως στὰ Ἑλληνικά, ποῦ ὅμως ἔχει ἐξαφανιστῆ στὴ χειρόγραφη παράδοση. Οἱ ἀντιγραφεῖς, ποῦ δὲν ἤξεραν Ἑλληνικά, ἄφησαν στὴ θέση τῆς Ἑλληνικῆς λέξεως μερικὰ γράμματα μετὰ λατινικοὺς χαρακτήρες¹, ἀπὸ τὰ ὅποια οἱ ἐκδότες δὲν μπόρεσαν νὰ ἀνιχνεύσουν τίποτε· ἔτσι τὸ χωρίο ἔχει τυπωθῆ ὡς ἀνάτο.

Ἄπὸ τίς διαφορὲς γραφῆς τῶν χειρογράφων τοῦ Δονάτου στὸ σχόλιο ad *Eunuchum* 899, ἡ μόνη ἴσως ἀσφαλῆς ἐνδειξὴ εἶναι ὅτι ἡ χαμένη ἑλληνικὴ λέξις (ἢ ἔκφραση) εἶχε περίπου πέντε γράμματα καὶ ἴσως δύο ἀπὸ αὐτὰ ἦταν ἄλφα, γιατί τὸ γράμμα αὐτὸ μποροῦσαν οἱ ἀντιγραφεῖς νὰ τὸ ἀναγνωρίσουν καὶ νὰ τὸ γράψουν σωστὰ καὶ χωρὶς νὰ ξέρουν ἑλληνικά.

Ἡ ἑλληνικὴ ἔκφραση ποῦ χρησιμοποιεῖται ὡς ἐπιφώνημα μόνο ἀπὸ γυναῖκες καὶ ἐκφράζει τὴν ταραχὴ τους εἶναι ἡ ὦ τάλαν, ἢ ἀπλῶς τάλαν. Ἄπὸ ἓνα Σχόλιο στὸν *Θεαίτητο* 178e τοῦ Πλάτωνος ἔχομε τὴν πληροφορία ὅτι τὸ ὦ τάλαν, ὅπως καὶ τὸ ὦ μέλε, «παρὰ τοῖς νεωτέροις ὑπὸ τῶν γυναικῶν λέγεται μόνον». Καὶ ἡ πληροφορία αὐτὴ ἐπιβεβαιώνεται ὡς πρὸς τὸ ὦ τάλαν καὶ ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Ἀριστοφάνη (ποῦ δὲν ἀνήκει στοὺς νεωτέρους) καὶ ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Μενάνδρου². Στὸν Μενάνδρο μάλιστα ἀπὸ τῆς συχνότητος τῆς χρήσεως τοῦ τύπου τάλαν ὡς ἐπιφωνήματος, συμπεραίνεται ὅτι ἦταν ἀττικὴ λέξις τῆς μόδας στὸ λεξιλόγιο τῶν γυναικῶν. Π.χ. *Δύσκ.* 591 μὴ δῆτ', ὦ τάλαν, καὶ *Σαμ.* 369 ποῖ γῆς, ὦ τάλαν.

Ἡ συχνὴ χρῆσις αὐτῆς τῆς ἐκφράσεως ὡς ἐπιφωνήματος γυναικῶν, ποῦ ἐπισημάνθηκε στὰ Ἑλληνικά Σχόλια, ἦταν φυσικὸ νὰ ἐπισημανθῆ καὶ στὸν ἀντίστοιχο σχολιασμὸ τοῦ Τερεντίου, τοῦ ὁποίου τέσσερις ἀπὸ τίς ἑξι κωμωδίες ἔχουν κύρια πρότυπα τέσσερις, καὶ βοηθητικὰ ἄλλες δύο, κωμωδίες τοῦ Μενάνδρου. Ἡ πιθανότης λοιπὸν νὰ ὑπῆρχε στὸ σχόλιο τοῦ Δονάτου τὸ ἐπιφώνημα ὦ τάλαν εἶναι νομίζω πολὺ μεγάλη, ἀφοῦ μάλιστα ὑποστηρίζεται καὶ ἀπὸ τίς παλαιογραφικὰς ἐνδείξεις. "Ὡστε : ut apud Graecos ὦ τάλαν.

1. Βλ. τὸ κριτικὸ ὑπόμνημα τοῦ Wessner. Σ' ἓνα χφ (V) ἔχουν παραδοθῆ στὸ τέλος τῶν λατινικῶν χαρακτήρων δύο ἑλληνικά γράμματα (au).

2. Βλ. Χρ. Δεδούση, *Studies in Comedy, I. The use of the adjective τάλας and the form τάλαν, with special reference to Aristophanes and Menander*, *Ἑλληνικά* 18, 1964, 1 - 6.